

Милан А. Урошевић¹
Универзитет у Београду
Институт за филозофију и друштвену теорију
Београд (Србија)

УДК 14 Фуко М.
316.2 Фуко М.
Оригиналан научни рад
Примљен 07/09/2019
Измењен 10/10/2019
Прихваћен 27/10/2019
doi: [10.5937/socpreg54-23067](https://doi.org/10.5937/socpreg54-23067)

СУБЈЕКТ У РАДУ МИШЕЛА ФУКОА – РЕФЛЕКСИВНИ СУБЈЕКТ И ТЕОРИЈА УПРАВЉАЊА

Сажетак: Испитујући Фукоово схватање субјекта покушаћемо да одговоримо на питање да ли је његов рад боље видети као теоријски континуитет или дисконтинуитет. Почињемо излагањем његових основних теоријских појмова. Потом прелазимо на анализу односа субјекта и управљања у другом периоду његовог рада. У наставку испитујемо однос субјекта и управљања анализирајући идеју „управљања истином” коју уводи у трећем периоду. Последњи одељак се бави неким контрадикцијама Фукоовог виђења субјекта у трећем периоду. У закључку констатујемо да се његов рад може видети као део социолошке традиције која тежи да превазиђе поделу на микро и макро ниво друштвеног света.

Кључне речи: Мишел Фуко, субјективност, рефлексивност, сопство, управљање

Увод

Према Фукоовом (Foucault) признању његов рад се може поделити на три периода од којих сваки одговара одређеној тематици: знање², моћ³ и субјективност⁴ (Foucault, 2010, str. 4–5). Таква периодизација отвара питање континуитета у његовом раду. Поставља се питање да ли се Фукоов рад може сагледати као кумулативни напор који се надовезује на претходна сазнања или га треба сагледати као три дисконтинуиране целине. Његови осврти на свој рад увећавају конфузију с обзиром да у зависности од периода у ком се налази, свој рад тумачи другачије. Тако у

¹ milanurosevic1993@yahoo.com

² Овај период траје од 1963. до 1969. и одговара његовим делима „Рађање клинике”, „Речи и ствари” и „Археологија знања”. Фуко своје прво дело *Историја лудила у доба класицизма*, изашло 1961. сматра мешавином све три тематике (Foucault, 2012, str. 119).

³ Овај период траје од 1971. и Фукоовог приступног предавања на Колеж де Франсу (Collège de France) под називом „Поредак дискурса” до 1976. и првог тома *Историје сексуалности*. „Поредак дискурса” се може видети као прекретница између првог и другог периода.

⁴ Трећи период траје од 1980. године и Фукоових предавања на Дартмут колеџу (Dartmouth College) до Фукоове смрти 1984. и између осталог обухвата други и трећи том *Историје сексуалности*.

„Археологији знања” своја дотадашња дела види као примере истраживања дискурзивних формација (Foucault, 1998, стр. 20–22), насупрот томе у интервјуу из 1977. тврди да све време истражује моћ (Foucault, 2012, стр. 119). Конфузију не олакшава интервју из 1982. у ком Фуко свој рад сагледава као истраживање историјских облика формирања људи у субјекте (Foucault, 2017, стр. 286).

Управо се у питању субјекта трећи период Фукоовог рада чини драстично другачијим од прва два. У првом периоду он субјект сматра за „варијаблу” дискурса (Deleuze, 1989, стр. 14–15), а у другом за ефект нормализујуће моћи (Foucault, 1997, стр. 166–190). У трећем периоду уводи појам субјективности којим означава однос субјекта са собом (Foucault, 1988, стр. 29–30) и она постаје трећа оса његовог рада, чије историјске облике проучава. Одређени аутори тај заокрет тумаче као Фукоов отклон од детерминизма који је карактерисао његов дотадашњи рад и корак ка промишљању могућности постојања слободног субјекта (Dews, 1989; O’Leary, 2002).

Насупрот перспективи која трећи период види у дисконтинуитету с прва два, наша идеја је да Фукоов рад прикажемо као кумулативан подухват који интегрише своје претходне фазе и надограђује се на њих. Стога ћемо покушати да реконструиремо теоријски допринос његовог трећег периода у светлу интеграције осе субјективности са осамом моћи и знања. Показаћемо да Фуко на крају другог периода развија теорију управљања којом интегрише осе моћи и знања али тврди да се у оквиру ње мора интегрисати и оса субјективности⁵ (Foucault, 2016, стр. 25–26). Тврдићемо да ту интеграцију постиже у трећем периоду свог рада развитком онога што назива „управљање путем истине” чиме повезује све три осе свог теоријског подухвата. Потом ћемо указати на одређене недостатке и контрадикције у тој концепцији које Фуко не успева да реши. На крају ћемо истаћи да у трећем периоду свог рада Фуко развија друштвену теорију којом превазилази поделу на микро и макро нивое друштвеног света.

Праксе, моћ и знање – Фукоова теоријска полазишта

Како Фуко тврди, основно полазиште његове теорије су „праксе” под којима подразумева сваки облик дискурзивног и недискурзивног делања (Foucault, 2010d, стр. 296). Скупове организованих пракси Фуко назива „режимима пракси” и тврди да је његов циљ разумевање логике њихове регулације (исто). Тачније, предмет његовог истраживања су правила којима се праксе воде, која их повезују и чине стабилним. Према Делезовом (Deleuze) тумачењу Фуко правила регулације пракси види као линије које повезују различите тачке и тиме креирају ред у „мноштву” (Deleuze, 1989, стр. 82–88). Дакле, систематичан режим регулације пракси настаје правилима која различите праксе доводе у међусобне односе на основу одређене логике (Deleuze, 1989, стр. 83).

У првом периоду свог рада Фуко се концентрише на дискурзивне праксе и разумевање њихове регуларности⁶ (Foucault, 1998, стр. 81). Он тврди да је регуларност

⁵ Своја истраживања онога што назива „управљање” Фуко представља у предавањима на Колеж де Франсу од 1976. на курсу под називом „Треба бранити друштво” до 1979. и курсу „Рађање биополитике”.

⁶ Фуко своје истраживање дискурса поистовећује с касним Витгенштајном (Wittgenstein) и његовим схватањем језика као скупа језичких игара које према интерним правилима одређују значење речи (Davidson, 1997, стр. 2–3; Wittgenstein, 1980, стр. 61–62).

омогућена „правилима образовања” која у облику „кривуља” повезују исказе као основне јединице дискурса (Foucault, 1998, str. 43; Deleuze, 1989, str. 82–83). Исказом Фуко сматра сваки облик дискурзивног делања који стоји у односу са одређеним скупом правила те у односу на њих добија значење (Foucault, 1998, str. 104–105). Та правила, која у делу *Речи и ствари* назива „епистемом”, одређују односе који се између исказа могу формирати, а тиме и појмове и објекте о којима се може говорити (Foucault, 1971, str. 65–66). Тачније, Фуко тврди да епистема одређује могуће „знање” које схвата као скуп свега што се о одређеном скупу објеката може рећи на основу правила епистеме⁷ (Foucault, 1998, str. 195–196).

Други период Фукоовог рада обележава истраживање интеграције дискурзивних и недискурзивних пракси. У интервјуу из 1976. године он тврди да је истраживајући дискурзивне праксе схватио да је занемарио недискурзивну сферу и учинак дискурзивних пракси на њу (Foucault, 2010а, str. 144). Фуко, надаље, објашњава да је тај проблем покушао да реши истраживањем међуодноса правила дискурзивне и недискурзивне праксе кроз истраживање моћи (Foucault, 2010а, str. 144–145). Моћ је за њега регулисан скуп односа између појединаца кроз који се утиче на њихово делање (Foucault, 2017, str. 301; Foucault, 2012, str. 178). Као и у случају дискурзивних пракси Фуко моћ види као форму односа тј. скуп правила који се на неком подручју успостављају између одређеног скупа елемената (Deleuze, 1989, str. 76–77).

Недискурзивне и дискурзивне праксе Фуко назива „моћ” и „знање” и покушава да објасни њихов комплексан однос (Foucault, 1997, str. 180). Моћ и знање имају другачију природу, као што он тврди, али су једно другом иманентни и не могу се раздвојити (Foucault, 2010е, str. 347). Према Делезу, оба типа праксе се „међусобно претпостављају и преузимају” што другим речима значи да се међусобно омогућавају (Deleuze, 1989, str. 79). Гајатри Спивак (Gayatri Spivak) однос моћи и знања код Фукоа објашњава тврдећи да знање исцртава путање на основу којих се потом односи моћи формирају (Spivak, 1993, str. 37). Дакле, праксе знања формирају објекте који се могу перципирати и разумети, те тиме омогућују делање моћи, Фуко тако решава проблем односа дискурзивних и недискурзивних пракси.

Комплекс моћ/знање Фуко проучава од свог дела „Надзирати и кажњавати”, покушавајући да изнађе рационалност која обједињује оба типа пракси. Његово истраживање у том делу можемо видети као проучавање институција на мезо нивоу друштвеног света. Институција затвора постаје поље интеграције моћи и знања у оквиру онога што Фуко назива „стратегијом”. Стратегија за њега представља међусобно уланчавање и увезивање правила која регулишу праксе моћи и знања (Foucault, 2012, str. 142–143). Стратегије имају облик „дијаграма” који представља рационалност према којој се врши интеграција пракси моћи и знања у циљу регулације одређених елемената⁸ (Deleuze, 1989, str. 77; Foucault, 1982, str. 85–86).

⁷ Делез Фукоово схватање позитивитета и знања објашњава као „комбинацију исказивог и видљивог” тј. као распоред исказа који омогућује појаву одређених објеката у дискурсу и говор о њима (Deleuze, 1989, str. 56).

⁸ У случају институције затвора „паноптикон” је пример стратегије настале у циљу регулације тела затвореника (Foucault, 1997, str. 131–137).

Коначна интеграција моћи и знања – Фукоова теорија управљања

Од објављивања првог тома *Историје сексуалности* Фуко развија теорију „управљања” што постаје појам који у његовом раду постепено замењује појам „моћи” (Foucault, 2010, стр. 4). Он управљање одређује као утицај на „поље могућности” чиме се модификују шансе за одређене облике понашања (Foucault, 2017, стр. 302). То одређење се много не разликује од претходног одређења појма моћи, разлика се пре може уочити у самом фокусу истраживања. Наиме, Фуко истиче да се анализа моћи не може спроводити само на нивоу институција (Foucault, 2017, стр. 306). Он даље тврди да „управљање” чини мрежу која прожима целокупно друштво и ставља акценат на државу као тачку која ту мрежу обједињује (Foucault, 2017, стр. 306).

Фукоову теорију управљања, дакле, можемо видети као екстраполацију његовог истраживања институција затвора на ниво државе тј. са мезо на макро ниво. Зарад тог подухвата Фуко врши реформулацију одређених појмова не би ли прецизније одредио природу праксе управљања. Први појам који уводи је „режим истине”, он у великој мери подсећа на епистему али у овој формулацији прецизније упућује на везу с односима моћи. Режим истине Фуко одређује као скуп процедура за производњу исказа чији ефекти омогућују делање (Foucault, 2005, стр. 37–38; Foucault, 2012, стр. 134). Тачније, режим истине је скуп правила која чине одређене објекте интелигибилним за утицај моћи (Weir, 2008, стр. 368). Следећи појам је „диспозитив” који представља реформулацију појма стратегије. За Фукоа диспозитив представља матрицу веза између хетерогених пракси, дискурзивних и недискурзивних, које у међусобном односу производе одређене ефекте (Foucault, 2012, стр. 174–175). У Делезовом тумачењу диспозитив интегрише праксе моћи и знања тако што исцртава линије њиховог повезивања и међусобног утицаја (Deleuze, 1992, стр. 160).

Развијањем новог теоријског вокабулара Фуко долази до одређења управљања као праксе којој је диспозитив основни технички инструмент (Foucault, 2014, стр. 127). Другим речима, управљање се може одредити као пракса успостављања конекција између елемената диспозитива тј. линија интеграције одређених режима истине и одређених пракси моћи⁹. Концептом управљања Фуко интегрише осе моћи и знања на макро нивоу друштвеног света с државом као врховном инстанцом управљања. У следећем кораку он историзује тај концепт наглашавајући да диспозитив настаје као одговор на одређену историјску ситуацију која се чини проблематичном (Foucault, 2012, стр. 175). Тим путем његово истраживање управљања добија облик социјалне историје пракси организовања диспозитива.

На почетку трећег периода Фуко истиче да се развој субјективности на Западу може разумети једино проучавањем историјских облика интеграције „управљања другима” и „управљања собом” (Foucault, 2016, стр. 25–26). Тиме он најављује проширење идеје управљања тако да она уз осе моћи и знања интегрише и осу субјективности (Deleuze, 1992, стр. 160–161). Тим путем би Фуко концептом управљања

⁹ Облике управљања у одређеном периоду, који доводе у везу специфичне праксе моћи са специфичним режимима истине, Фуко назива „технологијама моћи”, „политичким технологијама” или „политичким рационалностима” (Foucault, 2010c, стр. 245–262; Williams, 2001, стр. 178).

интегрисао микро и макро ниво друштва тако што би успоставио јединствену линију која повезује све нивое, од државе, као највише инстанце управљања, до сопства појединца. Истраживањем управљања Фуко открива да оно садржи јединствену логику која је константна док се облици диспозитива смењују. Он истражује генеалогiju те логике од претхришћанског Истока до модерног доба када она, према његовим тврдњама, постаје логика управљања државом (Foucault, 2014, str. 136–197). Фуко ту логику назива „управљаштво” (governmentality) и тврди да се она састоји у тежњи управљачке инстанце да управља сваким појединим чланом заједнице¹⁰ (Koljević, 2010, str. 36). Управљаштво је, другим речима, облик моћи који тежи да успостави однос између инстанце управљања и субјективности сваког појединца (Golder, 2007, str. 166–167). У својим истраживањима Фуко проучава историјски процес којим логика управљаштва захвата целокупно друштво тако што релације моћи између појединаца и институција ставља у специфичан однос с државом (Koljević, 2010, str. 34–35). Држава постаје „релеј” за наведене односе моћи што значи да она није њихов извор нити их директно детерминише већ да се сви односи моћи у друштву формирају у односу на државу (Foucault, 2017, str. 306). То према Фукоу значи да је држава инстанца организације и рационализације односа моћи у друштву што значи да је она инстанца регулације диспозитива (исто). Тим путем се у његовој концепцији успоставља релација између микро и макро сфере тј. Фуко проналази комплексан скуп односа моћи којима доводи у однос субјективност појединца с државом као највишом инстанцом управљања (Kozomara, 2001, str. 177–178). Управо у трећем периоду Фуко развија концепт управљања којим обухвата и тај однос.

Субјект у другом периоду Фукоовог рада – однос управљања и субјекта

Да бисмо разумели како Фуко укључује осу субјективности у своју теорију управљања морамо се осврнути на улогу субјекта у другом периоду. У ту сврху морамо направити појмовну дистинкцију између „субјекције” и „субјективације”. Оса субјективности коју Фуко уводи у трећем периоду представља специфичну димензију сачињену од односа које појединац формира са самим собом (Foucault, 1988, str. 29–30). Та дименизија је процес којим индивидуа себе формира у субјект и он га назива процесом „субјективације” (Davidson, 2016, str. 58–59). Иако однос те димензије и диспозитива Фуко разматра тек у трећем периоду и током другог периода он истражује повезаност субјекта са диспозитивом те тиме однос појединца и управљања. У том периоду субјект се сматра ефектом правила диспозитива, а процес преображаја појединца у субјект он назива „субјекцијом” (Strozier, 2002, str. 12).

Према Фукоу субјекција је процес који укључује „позицију субјекта” коју диспозитив садржи, а која се састоји од низа правила намењених програмирању делања индивидуе. За Фукоа је појединац „примарни материјал” који не може постојати изван контекста одређеног диспозитива (Strozier, 2002, str. 9). Индивидуа, дакле, постаје субјект тек пошто сопствено делање уреди поменутиим правилима (Gordon,

¹⁰ Управљање према Фукоу постаје основна логика вођења државе у 17. веку. Период пре тога назива „добом суверености” и тврди да је током њега основни фокус власти био успостављање контроле над територијом (Foucault, 2014, str. 83).

1999, str. 399). Тиме се правила делања појединца уланчавају са правилима регулације пракси моћи и знања у оквиру диспозитива. У том смислу позицију субјекта у оквиру диспозитива можемо видети као специфичну стратегију регулације понашања појединаца која је део свеопште стратегије управљања (Strozier, 2002, str. 58–59).

Такво схватање субјекта у Фукоовом другом периоду је отворило низ питања и расправа које неретко почињу од етимолошког порекла речи „субјект” у значењу „подређен” (Balibar, 1994, str. 8; Butler, 2012, str. 10; Butler, 2000, str. 18). Ако се за Фукоа субјект своди на процес субјекције тј. подређивања поставља се питање инстанце којој се појединац подређује не би ли постао субјект.

Да бисмо на то питање одговорили морамо се осврнути на његову напомену да субјект „...није супстанца. То је форма” (Foucault, 1994, str. 290). Та форма су управо правила садржана у претходно поменутој позицији субјекта, намењена регулацији делања појединца. Истражујући институцију затвора у делу „Надзирати и кажњавати” Фуко показује како на основу различитих пракси моћи и знања, настају „норме”. Норма подразумева правило које инстанца моћи примењује у регулацији понашања појединаца у различитим институцијама (Foucault, 1997, str. 179–180). Током Фукоових истраживања управљања норму замењује појам „мреже интелигибилности” који подразумева „међупростор између државе и појединца” на основу ког држава њима управља (Foucault, 2005, str. 344). Таквим тумачењима Фуко у великој мери подсећа на свог учитеља Алтисера (Althusser) (Foucault, 2010b, str. 183). Алтисер је тврдио да су субјекти креирани на основу пракси које настају у институцијама које је назвао „државним идеолошким апаратима” (Althusser, 2009, str. 26–33). Према њему те праксе регулишу одређени „ритуали” које појединци интернализују те на тај начин постају субјекти (Althusser, 2009, str. 61). Уочавамо да Фуко и Алтисер субјекцију виде као интернализацију скупа правила од стране појединаца чије делање је потом њима регулисано (Butler, 2001, str. 33–34).

Алтисер овде није поменут случајно. Наиме, словеначки филозоф Младен Долар (Mladen Dolar) у два различита текста на идентичан начин критикује Алтисера и Фукоа. Према Доларовој тврдњи оба аутора занемарују онтолошки статус „правила” која у њиховом раду играју улогу регулатора пракси. Он тврди да Алтисер, у покушају да идеологију конципира без идеалистичких примеса, занемарује чињеницу да „ритуали” који регулишу „материјалне праксе идеологије” имају нематеријалну егзистенцију (Dolar, 1993, str. 90–91). Долар, такође, тврди да Фуко у „Надзирати и кажњавати”, тежећи да се отараси идеје суверена као центра моћи, развија теорију „микроодноса” регулисаних логиком паноптикона која заузврат управо узима улогу одстрањеног центра (Dolar, 2012, str. 121–122). У оба случаја, Долар уводи лакановску идеју „великог другог” као нужног нематеријалног суплемента који чини материјалне праксе смисленим и поновљивим¹¹. Осврнемо ли се на Фукоову идеју диспозитива регулисаног дијаграмом односа као јединственом логиком постаће нам јасно да он у његовој теорији замењује улогу великог другог те да Доларова критика не стоји. Његова критика је значајна за наш рад јер указује на то да правила која регулишу диспозитив садрже јединствену онтолошку егзистенцију. Услед тога на овој тачки можемо одговорити на питање о инстанци подређивања појединца током

¹¹ Више о Доларовом схватању идеје „великог другог” (Dolar, 2017, str. 177–244).

субјекције. Субјекцијом појединац постаје део диспозитива и подређен његовој логици тако што интернализује скуп правила којима се његово делање усклађује с логиком правила диспозитива¹².

Више пута смо поменули да се правила „интернализују”, поставља се питање о простору у ком се та интернализација врши. Осврнемо ли се на појмове које смо увели на почетку поглавља чини се јасним да је тај простор субјективност. У критици Алтисерове теорије идеологије Долар уводи Лаканов (Lacan) термин „екстимност” описујући њиме елемент великог другог који субјект усваја и око којег се његова субјектност формира¹³ (Dolar, 1993, str. 78). Тим појмом он објашњава субјекцију као интернализацију „гласа великог другог” (Dolar, 2012a, str. 143–144). У Фукоовом тумачењу екстимност би се очигледно састојала од сета правила интернализованих током субјекције. Субјекцију у другом периоду његовог рада чини проблематичном чињеница да у потпуности занемарује димензију субјективности (Kelly, 2013, str. 511). На тој тачки Фукоово схватање субјекције личи на Алтисерову идеју интерпелације¹⁴ као процеса којим индивидуе постају субјекти (Althusser, 2009, str. 70). У оба схватања димензија субјективности је потпуно неосветљена те делује као да се појединац интернализујући „глас великог другог” механички преображава у субјект. Дакле, у таквом схватању субјекције индивидуа постајући субјект укључивањем у субјектску позицију истовремено, парадоксално, постаје објект делања самог диспозитива (Gordon, 1999, str. 399–400; Foucault, 1997, str. 187). Такав парадокс навешће Фукоа да у трећем периоду у своју теорију управљања укључи осу субјективности, а тиме и рефлексiju појединца на сам процес субјекције.

Рефлексивни субјект трећег периода Фукоовог рада – ка управљању истином

Не би ли избегао механицистичко схватање субјекције Фуко у трећем периоду у своју теорију управљања и диспозитива укључује осу субјективности. Оси субјективности приступа кроз субјективацију схваћену као активност рефлексивности којом појединац остварује однос са собом (Foucault, 2003, str. 574). Тим путем се димензија субјективности отвара за утицај оса моћи и знања и последично за интеграцију у диспозитив.

Попут Алтисера који свој концепт интерпелације илуструје имагинарним сусретом појединца с полицајцем на улици (Althusser, 2009, str. 69), Фуко наводи пример деветностовековног психијатра Леуреа (Leuret) који објашњава да је једног пацијента лечио приморављујући га да отворено призна да је „болестан” и назове себе „лудим” (Foucault, 2014, str. 11–12). Насупрот Алтисеру за ког обраћање полицајца илуструје аутоматски процес конверзије индивидуе у субјект од стране „великог другог”;

¹² У складу са тим Делез субјекцију назива „дијаграмизацијом” појединца (Deleuze, 1989, str. 106).

¹³ За више о екстимности (Lacan, 1992, str. 71, 139).

¹⁴ Тај појам Алтисер преузима од психоаналитичара Жака Лакана који њиме објашњава процес настанка ега код мале деце. Он тврди да се его формира учењем језика тако што се дете поистовећује с позицијом субјекта коју структура језика претпоставља (Lacan, 1983, str. 5–12).

поменућу сцену у Фукоовом раду можемо видети као илустрацију његове идеје о конекцији субјекције и субјективације. Психијатар као управљачка инстанца моћи наводи појединца на везивање за субјектску позицију „лудака” али посредством његовог личног признања (Butler, 2016, стр. 78). Чин „признања” је поступак којим управљачка инстанца наводи појединца на интернализацију сета правила за конституцију своје субјективности (Butler, 2016, стр. 80). Субјекција се, дакле, дешава посредством субјективације.

Управо такав облик управљања Фуко назива „управљање путем истине” (Foucault, 2014, стр. 1–10). Џудит Батлер (Judith Butler) тај облик управљања тумачи као интернализацију „погледа моћи” што резултује везивањем појединца за одређену позицију субјекта (Butler, 2016, стр. 79–80). „Истина” у тој формулацији означава скуп правила која појединац интернализује и којима „кодира” сопствену субјективност, фокус Фукоовог трећег периода је управо осветљавање тог процеса (Deleuze, 1989, стр. 106). Поменули смо да се управљање врши регулацијом диспозитива који се састоји од осе дискурзивних пракси знања и осе недискурзивних пракси моћи. Оса субјективности се састоји од оба типа пракси те је Фуко често назива осом „управљања собом” и тврди да се она састоји од „технологија сопства” (Foucault, 2016, стр. 25–27).

Појам истине, поменут у претходном пасусу, боље ћемо расветлити осврнемо ли се на концепт „игара истине” који Фуко користи синонимно с појмом технологије сопства. У његовој концепцији игре истине су скупови „модова вердикције” који се најопштије могу одредити као норме за прихватање или одбацивање одређених пропозиција (Detel, 1998, стр. 9; Foucault, 2010, стр. 310; Foucault, 1994, стр. 297). Другим речима, игра истине је сет норми које функционишу као својеврсна „епистема субјективности” и кодирају процес којим појединац остварује однос са собом (McGushin, 2007, стр. 8–9).

Игре истине се могу видети као „мреже интелигибилности” кроз које се субјекту одређени елементи њега самог откривају те тиме постају подложни управљању (Colwell, 1994, стр. 67). Другим речима, игре истине омогућују субјекту да објектификује сам себе и последично да собом и управља (McGushin, 2011, стр. 128–129). То је омогућено оним модовима вердикције који, попут епистеме, регулишу појављивање одређених аспеката субјекта као дискурзивних објеката о којима се потом може формирати знање (Han, 2002, стр. 164; Jambet, 1992, стр. 240). Ти аспекти субјекта постају материја којој субјект, управљајући собом, даје облик (Jambet, 1992, стр. 241). Модовима вердикције, такође, субјект се упућује на праксе којима би требало да управља тим делом себе као и на циљеве којима би то управљање требало да тежи (Foucault, 2014, стр. 32).

Увиђамо да игре истине укључују исте елементе као и стратегије управљања: (1) објект, (2) праксу и (3) циљ управљања, те се могу назвати стратегијама управљања собом. Закључићемо да се оса субјективности укључује у оквир диспозитива чином признања којим појединац усваја стратегију управљања собом усклађену са логиком диспозитива (Prado, 2000, стр. 80). „Управљање истином”, дакле, подразумева управљање кроз производњу одговарајућих игара истине чиме Фуко коначно сједињује субјекцију и субјективацију. Концептом „управљања истином” он, такође, развија теорију управљања која сједињује микро и макро сферу друштва – од инстанце државе до субјективности појединца.

Контрадикције Фукоовог виђења субјективације – шта је сопство које се самоконституише?

Балибар (Étienne Balibar) субјекцију тумачи као процес постајања субјектом кроз подвргавање екстерном ауторитету док субјективацију види као интернализацију тог ауторитета те она изгледа као подвргавање самом себи (Balibar, 1994, str. 8–10). Фуко на исти начин повезује субјекцију и субјективацију кроз игру истине коју такође објашњава и као сет „облигација” које појединца везују за одређену позицију субјекта (Foucault, 2019, str. 21). И Балибар и Фуко, дакле, субјективацију виде као интернализацију „гласа великог другог” који, попут матрице, усклађује процес самоконституције сопства с логиком диспозитива.

Поменули смо да се процес самоконституције сопства одвија рефлексijом којом оно формира однос са собом. Поставља се питање статуса сопства у Фукоовом схватању субјективације јер, како тврди Питер Девс (Peter Dews) „парадокс схватања самоконституције сопства кроз рефлексiju је што сопство мора првобитно постојати да би конструисало себе” (Dews, 1989, str. 40). Делез осу субјективности код Фукоа назива „набором” и тврди да се линије диспозитива „удвајају” у простору субјективности и од ње чине димензију у којој се ствара „однос силе са собом, моћ да се афицира сам себе” (Deleuze, 1989, str. 103). Примећујемо да Делез говори о начину на који диспозитив захвата однос сопства са собом али у потпуности заобилази разматрање природе сопства саме по себи.

У свом делу „Психички живот моћи” Џудит Батлер покушава да разреши то питање комбинујући психоанализу са Фукоовим идејама. Ослањајући се на Фројдову идеју „интројекције”¹⁵ она тврди да психа појединца настаје интернализацијом норме којом настају „границе између психичког и друштвеног” (Butler, 2012, str. 23–24). Тачније, Батлерова тврди да се психа појединца формира на основу примарних везаности у раном детинству путем којих појединац усваја норму којом потискује одређени део себе што заузврат резултује стварањем свести (Butler, 2012, str. 13–16). Она то ближе објашњава тврдњом да се лична свест појединца формира на основу одређених правила која стварају привид разлике између унутрашње димензије психе појединца и његове спољашњости (Butler, 2012, str. 24–25). Сходно томе, она закључује да је субјекција могућа јер управо, фукоовски схваћена, моћ првобитно доводи до настанка психе појединца, што је потом чини подложном субјекцији (Butler, 2012, str. 106–107). Другим речима, субјекција је могућа јер Батлерова претпоставља да психа и диспозитив имају исту онтологију с обзиром на то да психа појединца настаје интернализацијом правила¹⁶ (Butler, 2012, str. 13–16).

Филозоф Марк Кели (Mark Kelly) критикује наведена схватања Џудит Батлер указујући на њено изједначавање појмова субјекције и субјективације у Фукоовом

¹⁵ То је појам којим Фројд објашњава формирање ега. Психу детета првобитно карактерише „примарни нарцизам” који подразумева потпуни недостатак контроле над сопственим нагонима. Его настаје пошто дете „интројектује” одређене друштвене стандарде на основу којих те нагоне регулише (Storr, 2001, str. 62–63).

¹⁶ Према Батлеровој, део себе који субјект негира је његова „жеља” тј. интројекцијом норми из простора ван своје психе појединац регулише сопствено понашање прихватањем неиспуњења одређених жеља (Butler, 2012, str. 14–15).

раду¹⁷ (Kelly, 2009, стр. 88–89). Оно што Кели не увиђа је да Батлерова психу појединца види на исти начин као што Фуко види субјективности тј. као однос сопства са собом (Batler, 2012, стр. 65–66). Она сматра да тај однос настаје поменутом интернализацијом норме којом настаје свест појединца (Batler, 2012, стр. 67–70) што нам говори да је у њеном раду свест изједначена са саморефлексијом сопства. Батлерова тиме запада у поменуту циркуларност схватања субјективности као односа сопства са собом, јер не успева да објасни настанак сопства које би потом вршило рефлексију. Кели истиче да је за Фукоа природа сопства ирелевантна пошто се његов рад састоји у истраживању историјских услова у оквиру којих сопство остварује однос са собом (Kelly, 2009, стр. 92–94). Може се, дакле, рећи да је за Фукоа свест историјска константа али да су односи које она успоставља са собом и средства која у том процесу користи историјске варијације које он истражује (Kelly, 2013, стр. 515). Како сам Фуко тврди у једном интервјуу:

„Немате исти однос са собом када се конституишете као политички субјект који иде да гласа или да говори на митингу и када испуњавате своје жеље у сексуалном односу. Несумњиво постоје везе и интерференције између тих форми субјекта; али не бавимо се истим типом субјекта. У сваком случају... успостављамо другачији тип односа са собом. Управо је историјска конституција тих форми субјекта у односу са играма истине оно што ме занима.” (Foucault, 1994, стр. 290–291)

Закључна разматрања – Фуко као интегративни социолог?

Џорџ Ритцер (George Ritzer) одређује интегративну социолошку теорију као теорију чија је намера да превазиђе поделу на микро и макро нивое друштва тј. на делање актера и друштвене структуре које га детерминишу (Ritzer, 2009, стр. 44–45). Као представнике тог приступа можемо издвојити Пјера Бурдијеа (Pierre Bourdieu) и Ентонија Гиденса (Anthony Giddens). Они превазилазе микро-макро поделу формулишући концепте којима објашњавају како актери својим делањем истовремено репродукују структуре које то делање условљавају (Lallement, 2004, стр. 129–137).

Фукоову теорију у трећем периоду можемо видети као пример интегративне социолошке теорије. Драјфус (Dreyfus) и Рабинов (Rabinow) његову теорију називају „интерпретативном аналитиком праксе” и тврде да је примарни фокус Фукоовог рада анализа историјских облика кохеренције дискуризивних и недискурзивних пракси (Dreyfus i Rabinow 2017, стр. 181–182). Основни аналитички појам његовог рада је „правило” као специфична „варијабла”, како Делез тврди (Deleuze, 1989, стр. 118–119), којом се праксе воде. Субјекти су у свом делању условљени тим правилима, али их такође делањем и репродукују. Та правила чине друштвени свет стабилним и предвидљивим, она оличавају утицај прошлости на садашњост и редукују контингенцију друштвеног живота (Deleuze, 1989, стр. 118). Појмом правила као регулатора пракси Фуко превазилази поделу на микро и макро нивое друштва и објашњава однос делања и структуре. Тако схваћена правила су константа Фукоовог рада и омогућују нам да пратимо његов прогрес. Први период његовог рада можемо видети као истраживање правила дискурзивне праксе док би други подразумевао интегрисано

¹⁷ Види (Batler, 2012, стр. 87).

проучавање правила дискурзивних и недискурзивних пракси. Прикључивање субјективности у трећем периоду би стога подразумевало интеграцију још једне димензије истраживања сачињене од дискурзивних и недискурзивних пракси. Највећа предност трећег периода Фукоовог рада је што интеграцијом субјективности у оквир своје теорије руши баријеру између друштвеног и индивидуалног.

Milan A. Urošević¹
University in Belgrade
Institute of Philosophy and Social Theory
Belgrade (Serbia)

SUBJECT IN THE WORK OF MICHEL FOUCAULT – THE REFLEXIVE SUBJECT AND GOVERNMENTALITY THEORY

(Translation In Extenso)

Abstract: By examining Foucault's understanding of the subject we will try to answer whether his work is better viewed as a form of theoretical continuity or discontinuity. We begin by elaborating his basic theoretical notions. After that we analyze the relationship between the subject and government in the second period of his work. We continue by analyzing the relationship between the subject and government through the notion of the "government by the truth" which he introduces in his third period. The last chapter deals with some contradictions of Foucault's understanding of the subject in his third period. We conclude by stating that Foucault's work overcomes the traditional sociological divide between the micro and the macro levels of the social world.

Key words: Michel Foucault, subjectivity, reflexivity, the self, government

Introduction

According to Foucault's admission, his work can be divided into three periods, each of which corresponds to a certain topic: knowledge², power³ and subjectivity⁴ (Foucault, 2010, pp. 4-5). Such categorization opens up the issue of continuity in his work. The question arises whether Foucault's work may be seen as a cumulative effort built upon previous findings or as three discontinued entities. The reviews of his own work add to this confusion since, depending on the period he was in, he interprets his work in a different manner. Accordingly, in "The Archaeology of Knowledge" he sees all his former works as

¹ milanurosevic1993@yahoo.com

² This period lasts from 1963 to 1969 and corresponds to his works "The Birth of the Clinic", "Words and Things" and "The Archaeology of Knowledge". Foucault finds his first work, "A History of Insanity in the Age of Reason", published in 1961, as a combination of all three topics (Foucault, 2012, p. 119).

³ This period lasts from 1971 and Foucault's inaugural lecture at Collège de France, entitled "The Order of Discourse", to 1976 and the first volume of "The History of Sexuality". "The Order of Discourse" may be seen as a turning point between the first and second period.

⁴ The third period lasts from 1980 and Foucault's lecture at Dartmouth College to Foucault's death in 1984 and, among other things, it includes the second and third volume of "The History of Sexuality".

examples of the research of discursive formations (Foucault, 1998, pp. 20-22), while, in contrast, in his 1977 interview he claims that he researches power all the time (Foucault, 2012, p. 119). This confusion is not reduced by his 1982 interview in which Foucault perceives his work as the research of historical forms of turning people into subjects (Foucault, 2017, p. 286).

It is the matter of the subject that makes the third period of Foucault's work drastically different from the first two. In the first period, he considers the subject to be the "variable" of discourse (Deleuze, 1989, pp. 14-15), while in the second period it is the effect of normalizing power (Foucault, 1997, pp. 166-190). In the third period he introduces the notion of subjectivity to mark the relation of the subject with itself (Foucault, 1988, pp. 29-30) and it becomes the third axis of his work, whose historical forms he researches. Certain authors interpret that turn as Foucault's deviation from determinism that characterized his former work and as a step towards considering the possibility of the existence of a free subject (Dews, 1989; O'Leary, 2002).

Contrary to the perspective that sees the third period in discontinuity with the first two, our idea is to present Foucault's work as a cumulative venture integrating his previous stages and building upon them. That is why we will attempt to reconstruct the theoretical contribution of his third period in the light of integrating the axis of subjectivity with the axes of power and knowledge. We will show that at the end of the second period Foucault develops the governmentality theory by which he integrates the axes of power and knowledge, but claims that the axis of subjectivity must also be integrated within it⁵ (Foucault, 2016, pp. 25-26). We will claim that he achieves such integration in the third period of his work with the development of what he calls "government by the truth", thus connecting all three axes of his theoretical venture. Then we will indicate to certain deficiencies and contradictions in the concept that Foucault fails to resolve. In the end, we will emphasize that in the third period of his Foucault develops a social theory with which he surpasses the division into micro and macro levels of the social world.

Practices, power and knowledge – Foucault's theoretical starting points

As Foucault asserts, the basic starting point of his theory are "practices" that imply every form of discursive and non-discursive acting (Foucault, 2010d, p. 296). The sets of organized practices are called "regimes of practices" by Foucault and he claims that his aim is to understand the logic of their regulation (Foucault, 2010d, p. 296). More precisely, the subject of his research is the rules by which practices are guided, which connect them and make steady. According to Deleuze's interpretation of Foucault sees the rules of practice regulation as lines connecting different points, thus creating order in the "multitude" (Deleuze, 1989, pp. 82-88). Therefore, a systematic regime of practice regulation is created by rules which bring various practices to mutual relations on the basis of certain logic (Deleuze, 1989, p. 83).

⁵ Foucault presented his research of what he refers to as "government" in the lectures at the Collège de France from 1976, in the course called "Society Must Be Defended", to 1979 and the course "The Birth of Biopolitics".

In the first period of his work Foucault is focused on discursive practices and understanding their regularity⁶ (Foucault, 1998, p. 81). He claims that regularity is ensured by “rules of education” which in the shape of “curves” connect statements as basic units of discourse (Foucault, 1998, p. 43; Deleuze, 1989, pp. 82-83). According to Foucault, a statement is every form of discursive acting which is in relation with a certain set of rules, and it assumes meaning in relation to them (Foucault, 1998, pp. 104-105). The rules he calls “episteme” in his work “Words and Things” determine the relations which may be formed between statements, and thus notions and objects that can be spoken about (Foucault, 1971, pp. 65-66). More precisely, Foucault asserts that the episteme determines the possible “knowledge” understood as a set of everything that may be said about a certain set of objects on the basis of the episteme rules⁷ (Foucault, 1998, pp. 195-196).

The second period of Foucault’s work is marked by his research of the integration of discursive and non-discursive practices. In his 1976 interview he claims that by researching discursive practices he realized that he had neglected the non-discursive sphere and the effect of discursive practices on it (Foucault, 2010a, p. 144). Furthermore, Foucault explains that he tried to solve that problem by researching the interrelations of the rules of discursive and non-discursive practice through researching power (Ibid, pp. 144-145). For him power is a regulated set of relations among individuals through which effects are made on their acting (Foucault, 2017, p. 301; Foucault, 2012, p. 178). As in the case of discursive practices, Foucault sees power as a form or relations, i.e. a set of rules which are established in an area between a certain set of elements (Deleuze, 1989, pp. 76-77).

Foucault names non-discursive and discursive practices “power” and “knowledge”, trying to explain their complex relation (Foucault, 1997, p. 180). Power and knowledge have a different nature, as he asserts, but they are immanent to each other and cannot be separated (Foucault, 2010, p. 347). According to Deleuze, both types of practice are “mutually supposed and assumed”, which, in other words, means that they enable each other (Deleuze, 1989, p. 79). Gayatri Spivak explains the relation between power and knowledge in Foucault by claiming that knowledge traces the trajectories on the basis of which the relations will be able to form later (Spivak, 1993, p. 37). Therefore, the practices of knowledge form objects which can be perceived and understood, thus enabling the acting of power, and that is how Foucault solves the problem of the relation between discursive and non-discursive practices.

Foucault studies the complex power/knowledge from its work “Discipline and Punish”, attempting to find rationality uniting both types of practices. His research in that work can be seen as the research of institutions at the meso level of the social world. The institution of prison becomes an integration field of power and knowledge within what Foucault calls “strategy”. For him, a strategy constitutes mutual chaining and tying of the rules regulating the practices of power and knowledge (Foucault, 2012, pp. 142-143). Strategies

⁶ Foucault identifies his research of discourse with the late period in the work of Wittgenstein and his understanding of the language as a set of language games which determine the meaning of words according to internal rules (Davidson, 1997, pp. 2-3; Wittgenstein, 1980, pp. 61-62).

⁷ Deleuze explains Foucault’s understanding of positivity and knowledge as a “combination of expressive and visible”, i.e. as a layout of statements which enable the appearance of certain objects in discourse and speech about them (Deleuze, 1989, p. 56).

have the form of a “diagram” representing rationality according to which the integration is performed of the practices of power and knowledge with the aim of regulating certain elements⁸ (Deleuze, 1989, p. 77; Foucault, 1982, pp. 85-86).

Final integration of power and knowledge – Foucault’s governmentality theory

After publishing the first volume of “The History of Sexuality”, Foucault develops the theory of “governmentality” which becomes the notion that will gradually replace the notion of “power” in his work (Foucault, 2010, p. 4). He determines government as an influence on the “field of possibilities”, thus modifying the chances for certain forms of behaviour (Foucault, 2017, p. 302). This determination does not differ substantially from the previous determination of the notion of power and the difference can rather be seen in the very focus of research. Namely, Foucault emphasizes that the analysis of power cannot be performed only at the level of institutions (Foucault, 2017, p. 306). He also asserts that “government” constitutes a network that permeates the entire society and puts an emphasis on the state as a point uniting that network (Foucault, 2017, p. 306).

Therefore, we may see Foucault’s governmentality theory as an extrapolation of his research of prison institutions at the state level, i.e. from the meso to macro level. For the sake of that venture, Foucault reformulates certain notions in order to determine the nature of government practice as precisely as possible. The first notion he introduces is the “regime of truth”, which largely reminds of episteme, but in this formulation it more precisely refers to the connection with the relations of power. Foucault determines the regime of truth as a set of procedures for producing statements whose effects enable acting (Foucault, 2005, pp. 37-38; Foucault, 2012, p. 134). More specifically, the regime of truth is a set of rules making certain objects intelligible for the influence of power (Weir, 2008, p. 368). The following notion is “dispositive”, which represents the reformulation of the notion of strategy. For Foucault, the dispositive represents a matrix of relations between heterogeneous practices, discursive and non-discursive, which produce certain effects in their interrelation (Foucault, 2012, pp. 174-175). In Deleuze’s interpretation, the dispositive integrates practices of power and knowledge by drawing the lines of their connection and mutual influence (Deleuze, 1992, p. 160).

By developing the new theory vocabulary Foucault reaches the determination of government as a practice with the dispositive as a basic technical instrument (Foucault, 2014, p. 127). In other words, government may be determined as a practice of establishing connections between the elements of the dispositive, i.e. the integration line of specific regimes of truth and specific practices of power⁹. With the concept of government Foucault integrates the axes of power and knowledge at the macro level of the social world, with the state as the ultimate instance of government. In the next step he historicizes that concept emphasizing that the dispositive appears as a response to a certain historical situation that seems

⁸ In case of the institution of prison, “panopticon” is an example of a strategy created with the aim of regulating the body of prisoners (Foucault, 1997, pp. 131-137).

⁹ The forms of government in a certain period which connect specific practices of power with specific regimes of truth are called “technologies of power”, “political technologies” or “political rationalities” by Foucault (Foucault, 2010c, pp. 245-262; Williams, 2001, p. 178).

problematic (Foucault, 2012, p. 175). In that way his research of government assumes the form of social history of practices of dispositive organization.

At the beginning of the third period Foucault points out that the development of subjectivity in the West may be understood only by studying historical forms of integration of “governing others” and “governing oneself” (Foucault, 2016, pp. 25-26). With this he announces the extension of the idea of government so that, together with the axes of power and knowledge, it also integrates the axis of subjectivity (Deleuze, 1992, pp. 160-161). By doing so, Foucault would use the concept of government to integrate the micro and macro levels of the society by establishing a single line connecting all levels, from the state as the highest instance of government, to the individual self. By researching government Foucault reveals that it contains unique logic which is constant, while forms of the dispositive alternate. He researches the genealogy of that logic from pre-Christian East to modern age when, according to him, it becomes the logic of governing the state (Foucault, 2014, pp. 136-197). Foucault refers to that logic as “governmentality” and asserts that it contains the attempt of the governing instance to govern every individual member of the community¹⁰ (Koljević, 2010, p. 36). Governmentality, in other words, is a form of power striving to establish the relation between the governing instance and subjectivity of each individual (Golder, 2007, pp. 166-167). In his research Foucault studies the historical process through which the logic of governmentality seizes the entire society by putting the relations of power between individuals and institutions into a specific relation with the state (Koljević, 2010, pp. 34-35). The state becomes a “relay” for the above-mentioned relations of power, which means that it is not their source and does not determine them directly, but all relations of power in the society are formed in reference to the state (Foucault, 2017, p. 306). According to Foucault, it means that the state is the instance of organization and rationalization of relations of power in the society, which means that it is the instance of regulation of the dispositive (Foucault, 2017, p. 306). In that way, the relation between the micro and macro spheres is established in his concept, i.e. Foucault finds a complex set of relations of power by which he connects the subjectivity of the individual with the state as the highest instance of government (Kozomara, 2001, pp. 177-178). It is in the third period that Foucault develops the concept of government by which he includes that relation as well.

Subject in the second period of Foucault’s work – relation between government and subject

In order to understand how Foucault includes the axis of subjectivity in his governmentality theory, we must look at the role of the subject in the second period. For that purpose we must distinguish between the notions of “subjection” and “subjectivation”. The axis of subjectivity introduced by Foucault in the third period represents a specific dimension made of the relations that the individual forms with oneself (Foucault, 1988, pp. 29-30). That dimension is the process through which the individual forms itself into the

¹⁰ Government according to Foucault becomes the basic logic of governing the state in the 17th century. He refers to the period preceding it as the “age of sovereignty”, claiming that during that age the main focus of authorities was to establish control over a territory (Foucault, 2014, p. 83).

subject, and he calls it the process of “subjectivation” (Davidson, 2016, pp. 58-59). Although the relation of that dimension and the dispositive will not be considered by Foucault until the third period, even during the second period of his work he researches the connection of the subject with the dispositive and thus the relation of the individual and government. In that period the subject is considered to be an effect of the rules of the dispositive, while he refers to the transformation of an individual into the subject as “subjection” (Strozier, 2002, p. 12).

According to Foucault, subjection is the process that includes the “position of the subject” contained by the dispositive, which consists of a set of rules intended for programming the individual’s acting. For Foucault, the individual is “primary material” which cannot exist outside the context of a specific dispositive (Strozier, 2002, p. 9). Therefore, the individual becomes the subject only after it regulates its own acting by the above-mentioned rules (Gordon, 1999, p. 399). In that way, the rules of the individual’s acting are chained with the rules of regulating the practices of power and knowledge within the dispositive. In that respect, the position of the subject within the dispositive can be seen as a specific strategy of regulating the behaviour of individuals which is part of the overall strategy of government (Strozier, 2002, pp. 58-59).

Such understanding of the subject in Foucault’s second period opened a series of questions and debates which frequently start from the etymological origin of the word “subject” in the meaning of “subordinate” (Balibar, 1994, p. 8; Butler, 2012, p. 10; Butler, 2000, p. 18). If for Foucault the subject is essentially a matter of the process of subjection, i.e. subordination, a question arises about the instance to which the individual is subordinate in order to become the subject.

In order to answer that question, we must look at his comment that the subject “... is not a substance, it is a form” (Foucault, 1994, p. 290). That form constitutes exactly those rules contained in the above-mentioned position of the subject, intended for the regulation of the individual’s acting. In researching the institution of prison in his work “Discipline and Punish” Foucault shows how on the basis of different practices of power and knowledge, “norms” are created. A norm involves a rule which is applied by the instance of power in regulating the behaviour of individuals in different institutions (Foucault, 1997, pp. 179-180). In the course of Foucault’s research of government, the norm will be replaced by the notion of the “network of intelligibility” which implies the “inter-space between the state and individuals”, on the basis of which the state governs them (Foucault, 2005, p. 344). With such interpretations Foucault largely reminds of his teacher Althusser (Foucault, 2010b, p. 183). Althusser claimed that subjects were created on the basis of the practices created in the institutions he called “state’s ideological apparatuses” (Althusser, 2009, pp. 26-33). In his opinion, those practices are regulated by certain “rituals” which are internalized by individuals, thus becoming subjects (Althusser, 2009, p. 61). We can notice that Foucault and Althusser see subjection as internalization of the set of rules by the individual whose acting is subsequently regulated by those rules (Butler, 2001, pp. 33-34).

Althusser is not mentioned here by chance. Namely, the Slovenian philosopher Mladen Dolar criticizes Althusser and Foucault in an identical manner in two different texts. According to Dolar, both authors neglect the ontological status of the “rules” which play a role of the regulators of practices in their respective work. He claims that Althusser, in an attempt to conceptualize ideology without idealistic undertones, neglects the fact that

“rituals” regulating “material practices of ideology” have non-material existence (Dolar, 1993, pp. 90-91). Moreover, Dolar asserts that in “Discipline and Punish” Foucault, trying to dispose of the idea of the sovereign as the centre of power, develops the theory of “micro-relations” regulated by the logic of panopticon which in turn assumes the very role of the removed centre (Dolar, 2012, pp. 121-122). In both cases Dolar introduces the Lacanian idea of “the Great Other” as a necessary non-material supplement that makes material practices meaningful and repeatable¹¹. If we look at Foucault’s idea of the dispositive regulated by the diagram of relations as a unique logic, we will realize that in his theory he replaces the role of the Great Other and that Dolar’s critique is unsubstantial. His critique is important for our work because it indicates that the rules regulating the dispositive contain unique ontological existence. Due to that, at this point we can answer the question about the instance of subordinating the individual in the course of subjection. Through subjection the individual becomes part of the dispositive and is subjected to its logic by internalizing the set of rules that harmonize his acting with the logic of the rules of the dispositive¹².

We have mentioned several times that the rules are “internalized”, so a question arises about the space in which such internalization is performed. Going back to the notions we introduced at the beginning of the chapter, it seems clear that this space is subjectivity. In the critique of Althusser’s theory of ideology, Dolar introduces Lacan’s term “extimacy” to describe the element of the Great Other adopted by the subject, around which the subject’s subjectivity is formed¹³ (Dolar, 1993, p. 78). He uses that notion to explain subjection as internalization of “voice of the Great Other” (Dolar, 2012a, pp. 143-144). In Foucault’s interpretation, extimacy would obviously consist of the set of rules internalized in the course of subjection. Subjection is made problematic in the second period of his work by the fact that he completely neglects the dimension of subjectivity (Kelly, 2013, p. 511). At that point Foucault’s understanding of subjection is similar to Althusser’s idea of interpellation¹⁴ as a process in which individuals become subjects (Althusser, 2009, p. 70). In both views the dimension of subjectivity is completely indistinct and it seems as if the individual, by internalizing the “voice of the Great Other”, mechanically transforms into the subject. Therefore, in such understanding of subjection, by becoming the subject through inclusion in the subject position, the individual simultaneously becomes, paradoxically, the subject of acting of the dispositive itself (Gordon, 1999, pp. 399-400; Foucault, 1997, p. 187). Such paradox will make Foucault include the axis of subjectivity in his governmentality theory during the third period, and thus the individual’s reflection on the process of subjection itself.

¹¹ For more about Dolar’s understanding of the idea of “the Great Other” (Dolar, 2017, pp. 177-244).

¹² Accordingly, Deleuze refers to subjection as “diagramization” of the individual (Deleuze, 1989, p. 106).

¹³ For more details about extimacy (Lacan, 1992, p. 71, 139).

¹⁴ Althusser takes that notion from the psychoanalyst Jacques Lacan who uses it to explain the process in which ego is created with small children. He claims that ego is formed through language learning because a child identifies himself with the position of the subject supposed by the position of the subject (Lacan, 1983, pp. 5-12).

Reflexive subject in the third period of Foucault's work – towards the government of truth

In order to avoid the mechanistic understanding of subjection, in the third period Foucault includes the axis of subjectivity into his theory of governmentality and the dispositive. He approaches the axis of subjectivity through subjectivation understood as an activity of reflexivity by which the individual realizes the relationship with himself (Foucault, 2003, p. 574). In this manner, the dimension of subjectivity becomes opens to the influence of the axes of power and knowledge and, consequently, for integration in the dispositive.

Like Althusser, who illustrates his concept of interpellation with an imaginary encounter of an individual and a policeman in the street (Althusser, 2009, p. 69), Foucault quotes an example of the 19th century psychiatrist Leuret who explains that he treated one patient by forcing him to confess openly to being “sick” and to call himself “mad” (Foucault, 2014, pp. 11-12). Unlike Althusser, for whom the policeman's address illustrates an automatic process of converting the individual into the subject by “the Great Other”, the scene from Foucault's work may be perceived as an illustration of his idea about the connection of subjection and subjectivation. The psychiatrist as the governing instance of makes the individual connect with the subject position of a “madman”, but through his own confession (Butler, 2016, p. 78). The act of “confession” is a procedure in which the governing instance drives the individual towards internalization of the set of rules for constituting his subjectivity (Butler, 2016, p. 80). Therefore, subjection occurs by means of subjectivation.

That form of government is exactly what Foucault refers to as “government by the truth” (Foucault, 2014, pp. 1-10). Judith Butler interprets that form of government as internalization of the “view of power”, which results in the connecting the individual with a specific position of the subject (Butler, 2016, pp. 79-80). The “truth” in that formulation refers to a set of rules the individual internalizes and uses to “code” his own subjectivity; the focus of Foucault's third period is exactly throwing light on that process (Deleuze, 1989, p. 106). We have mentioned that government is performed by regulating the dispositive that consists of the axis of discursive practices of knowledge and of the axis of non-discursive practices of power. The axis of subjectivity consists of both types of practices and that is why Foucault frequently calls it the axis of “self government”, asserting that it consists of the “technologies of the self” (Foucault, 2016, pp. 25-27).

The notion of truth, mentioned in the previous paragraphs, will be explained better if we look at the concept of the “games of truth” used by Foucault synonymously with the notion of the technology of the self. In his concept, the games of truth are sets of “modes of veridiction” which can be most generally determined as the norms for accepting or rejecting certain propositions (Detel, 1998, p. 9; Foucault, 2010, p. 310; Foucault, 1994, p. 297). In other words, the game of truth is a set of norms functioning as a kind of “episteme of subjectivity” and coding the process in which the individual achieves the relationship with himself (McGushin, 2007, pp. 8-9).

The games of truth can be seen as “networks of intelligibility” through which certain elements of the subject are revealed to him, thus becoming susceptible to government (Colwell, 1994, p. 67). By way of explanation, the games of truth enable the subject to objectify himself and, consequently, to govern himself as well (McGushin, 2011, pp. 128-129).

It is made possible for those modes of veridiction which, like epistemes, regulate the appearance of certain aspects of the subject as discursive objects about which knowledge can be formed subsequently (Han, 2002, p. 164; Jambet, 1992, p. 240). Those aspects of the subject become the matter to which the subject, by governing himself, gives a form (Jambet, 1992, p. 241). Furthermore, with modes of veridiction the subject is guided towards those practices which should be governed by that part of himself, as well as towards the goals which such government should strive for (Foucault, 2014, p. 32).

We realize that the games of truth include the same elements as the strategies of government: (1) object, (2) practice and (3) aim of government, so they can be called strategies of self government. We will conclude that the axis of subjectivity is included in the framework of the dispositive through the act of confession in which the individual adopts the strategy of self government harmonized with the logic of dispositive (Prado, 2000, p. 80). Therefore, the “government of truth” implies the government through the production of adequate games of truth, in which manner Foucault finally unites subjection and subjectivation. With the concept of the “government of truth” he also develops the governmentality theory that unites micro and macro spheres of the society – from the instance of the state to the subjectivity of the individual.

Contradictions of Foucault’s view of subjectivation – what is the self that constitutes itself?

Étienne Balibar interprets subjection as a process of becoming the subject through subordination to an external authority, while he sees subjectivation as internalization of that authority so that it looks like subordination to oneself (Balibar, 1994, pp. 8-10). Foucault uses the same way to connect subjection and subjectivation through the game of truth which he also explains as a set of “obligations” connecting the individual to a certain position of the subject (Foucault, 2019, p. 21). Accordingly, both Balibar and Foucault see subjectivation as internalization of the “voice of the Great Other” which, like a matrix, harmonizes the process of the self constituting itself with the logic of dispositive.

We have mentioned that the process of self-constitution of the self is performed by reflection with which it forms the relationship to oneself. A question arises about the status of the self in Foucault’s understanding of subjectivation because, as Peter Dews claims, “the paradox of a reflexive account of self-construction is that the self must already exist in order to construct itself” (Dews, 1989, p. 40). Deleuze refers to the axis of subjectivity in Foucault as a “fold” and claims that the lines of dispositive “double” in the space of subjectivity, making it a dimension in which the “relation of power with oneself, power to affect oneself” is created (Deleuze, 1989, p. 103). We observe that Deleuze speaks of the manner in which the dispositive covers the relationship of the self with itself, but completely avoids the consideration of the very nature of the self.

In her work “The Psychic Life of Power” Judith Butler attempts to resolve that issue by combining psychoanalysis with Foucault’s ideas. Relying on Freud’s idea of “introjection”¹⁵,

¹⁵ That is the notion Freud uses to explain the formation of ego. The child’s psyche is initially characterized by “primary narcissism” that implies total lack of control over one’s own urges. Ego is created after the child “introjects” certain social standards on the basis of which those urges are regulated (Storr, 2001, pp. 62-63).

she claims that the individual's psyche is created by internalization of the norm creating the "borders between the psychic and the social" (Butler, 2012, pp. 23-24). More precisely, Butler alleges that the individual's psyche is formed on the basis of primary connections in early childhood through which the individual adopts the norm in order to suppress a certain part of himself which, in turn, results in the creation of conscience (Butler, 2012, pp. 13-16). She explains it more closely claiming that the individual's personal conscience is formed on the basis of certain rules which create the impression of difference between the internal dimension of the individual's psyche and his exterior (Butler, 2012, pp. 24-25). Accordingly, she concludes that subjection is possible because it is exactly the power understood in Foucaultian manner that initially leads to the creation of the individual's psyche, which subsequently makes it susceptible to subjection (Butler, 2012, p. 19, pp. 106-107). In other words, subjection is possible because Butler supposes that psyche and disposition have the same ontology since the individual's psyche is created by internalization of the rules¹⁶ (Butler, 2012, pp. 13-16).

Philosopher Mark Kelly criticizes above-mentioned Judith Butler's view by indicating to her equalization of the notions of subjection and subjectivation in Foucault's work¹⁷ (Kelly, 2009, pp. 88-89). What Kelly does not realize is that Butler sees the psyche of the individual in the same manner as Foucault sees the axis of subjectivity, i.e. as a relationship of the self with itself (Butler, 2012, pp. 65-66). Butler thinks that such relationship is created by the above-mentioned internalization of the norm in which the individual's conscience is created (Butler, 2012, pp. 67-70), which shows us that in her work conscience is equivalent to the self-reflection of the self. In that way Butler falls into the already mentioned circularity of the understanding of subjectivity as a relationship of the self with itself because she does not manage to explain the creation of the self that would then perform reflection. Kelly emphasizes that for Foucault the nature of the self is irrelevant since his work is concentrated on researching historical conditions within which the self realizes the relationship with itself (Kelly, 2009, pp. 92-94). Therefore, it may be said that Foucault's conscience is a historical constant, but the relationships it establishes with itself and the means used in that process are historical variations he studies (Kelly, 2013, p. 515). This is what Foucault himself asserted in an interview:

"You do not have the same type of relationship to yourself when you constitute yourself as a political subject who goes to vote or who speaks at a meeting and when you seek to realize your desire in a sexual relation. Undoubtedly there are relationships and interferences between these different forms of the subject; but we are not dealing with the same type of subject. In each case... one establishes a different type of relationship to oneself. And it is precisely the historical constitution of these various forms of the subject in relation to the games of truth which interests me." (Foucault, 1994, pp. 290-291)

¹⁶ According to Butler, the part of the self which is negated by the subject is his "desire", i.e. through "introjection of norms from the space outside his psyche, the individual regulates his own behaviour by accepting the non-fulfillment of certain desires (Butler, 2012, pp. 14-15).

¹⁷ See (Butler, 2012, p. 87).

Final considerations – Foucault as an integrative sociologist?

George Ritzer determines the integrative sociological theory as a theory intended to overcome the division into micro and macro levels of the society, i.e. into the acting of the actor and the social structure determining it (Ritzer, 2009, pp. 44-45). The outstanding representatives of that approach are Pierre Bourdieu and Anthony Giddens. They overcome the micro-macro division by formulating concepts through which they explain how actors in their acting simultaneously reproduce structures which condition such acting (Lallement, 2004, pp. 129-137).

Foucault's theory in the third period may be seen as an example of the integrative sociological theory. Dreyfus and Rabinow call his theory the "interpretative analytics of practice", claiming that the primary focus of Foucault's work is the analysis of historical forms of coherence of discursive and non-discursive practices (Dreyfus and Rabinow, 2017, pp. 181-182). The basic analytical notion of his work is the "rule" as a specific "variable", as Deleuze asserts (Deleuze, 1989, pp. 118-119), by which practices are guided. Subjects are conditioned by those rules in their acting, but also reproduce them through acting. Those rules make the social world stable and predictable; they reflect the impact of the past on the present and reduce contingency of social life (Deleuze, 1989, p. 118). With the notion of rules as regulators of practices Foucault surpasses the division into micro and macro levels of the society and explains the relation between acting and structure. The rules understood in that manner are the constant of Foucault's work, enabling us to follow his progress. The first period of his work may be seen as the research of the rules of discursive practice, while the second period would imply the integrated study of the rules of discursive and non-discursive practices. The inclusion of subjectivity in the third period would therefore imply integration of another research dimension consisting of discursive and non-discursive practices. The greatest advantage of the third period of Foucault's work is that by integrating subjectivity into the framework of his theory he destroys the barrier between the social and the individual.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Althusser, L. (2009). *Ideology and ideological state apparatuses*. Loznica: Karpos [In Serbian]
- Balibar, É. (1994). Subjection and Subjectivation, In: J. Copjec (ed.) *Supposing the Subject* (1-15). New York: Verso
- Butler, J. (2000). *Gender Trouble*. Zagreb: Ženska infoteka [In Croatian]
- Butler, J. (2001). *Bodies that Matter*. Belgrade: Samizdat B92 [In Serbian]
- Butler, J. (2012). *The Psychic Life of Power*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije [In Serbian]
- Butler, J. (2016). Wrong-Doing, Truth-Telling: The Case of Sexual Avowal. In: L. Cremonesi, O. Irrera, D. Lorenzini, and M. Tazzioli (eds.) *Foucault and the Making of Subjects* (77-96). New York: Rowman and Littlefield
- Colwell, C. (1994). The retreat of the subject in the late Foucault, *Philosophy Today* vol. 38(1): 56-69

- Davidson, A. I. (1997). Structures and Strategies of Discourse: Remarks towards a History of Foucault's Philosophy of Language. In: A. Davidson (ed.) *Foucault and His Interlocutors* (1-20). Chicago: The University of Chicago Press
- Davidson, A. I. (2016). From Subjection to Subjectivation: Michel Foucault and the History of Sexuality. In: L. Cremonesi, O. Irrera, D. Lorenzini, and M. Tazzioli (eds.) *Foucault and the Making of Subjects* (55-62). New York: Rowman and Littlefield
- Deleuze, G. (1989). *Foucault*. Sremski Karlovici - Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića [In Serbian]
- Deleuze, G. (1992). What is dispositif? In: T. Armstrongy (ed.) *Michel Foucault Philosopher* (159-168). London: Routledge
- Detel, W. (1998). *Foucault and classical antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Dews, P. (1989). The Return of the subject in Late Foucault, *Radical Philosophy* vol. 51(1): 37-41
- Dolar, M. (1993). Beyond interpellation, *Qui Parle* vol. 6(2): 75-96
- Dolar, M. (2012). Where does power come from?. In: J. Čekić, J. Blagojević (eds.) *Power/Media/&* (107-128). Beograd: Fakultet za medije i komunikacije [In Serbian]
- Dolar, M. (2012a). *A Voice and Nothing More*. Belgrade: Fedon [In Serbian]
- Dolar, M. (2017). *Officers, maids, and chimneysweepers*. Novi Sad: Akademaska knjiga [In Serbian]
- Dreyfus, H. L. and Rabinow, P. (2017). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Novi Sad: Mediterran Publishing [In Serbian]
- Foucault, M. (1971). *The Order of Things*. Beograd: Nolit [In Serbian]
- Foucault, M. (1982). *The History of Sexuality – The Will to Knowledge*. Beograd: Prosveta [In Serbian]
- Foucault, M. (1988). *The History of Sexuality – The Use of Pleasure*. Beograd: Prosveta [In Serbian]
- Foucault, M. (1994). The Ethics of the Concern for Self as a Practice of Freedom. In: P. Rabinow (ed.) *Ethics, Subjectivity and Truth* (281-302). New York: The New Press
- Foucault, M. (1997). *Discipline and Punish*. Sremski Karlovici - Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića [In Serbian]
- Foucault, M. (1998). *The Archaeology of Knowledge*. Sremski Karlovici - Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića [In Serbian]
- Foucault, M. (2003). *The Hermeneutics of the Subject*. Novi Sad: Svetovi [In Serbian]
- Foucault, M. (2005). *The Birth of Biopolitics*. Novi Sad: Svetovi [In Serbian]
- Foucault, M. (2007). *The Order of Discourse*. Loznica: Karpos [In Serbian]
- Foucault, M. (2010). *The Government of Self and Others*. New York: Palgrave Macmillan
- Foucault, M. (2010a). Truth and Power. In: M. Kozomara (ed.) *Michel Foucault: Writings and interviews* (140-167). Belgrade: Fedon [In Serbian]
- Foucault, M. (2010b). A Talk with Michel Foucault. In: M. Kozomara (ed.) *Michel Foucault: Writings and interviews* (168-243). Belgrade: Fedon [In Serbian]
- Foucault, M. (2010c). Omnes et singularum: Towards a Criticism of Political Reason. In: M. Kozomara (ed.) *Michel Foucault: Writings and interviews* (244-260). Belgrade: Fedon [In Serbian]
- Foucault, M. (2010d). Dust and Cloud. In: M. Kozomara (ed.) *Michel Foucault: Writings and interviews* (281-313). Belgrade: Fedon [In Serbian]

- Foucault, M. (2010e). Structuralism and Poststructuralism. In: M. Kozomara (ed.) *Michel Foucault: Writings and interviews* (314-351). Belgrade: Fedon [In Serbian]
- Foucault, M. (2012). *Power/Knowledge*. Novi Sad: Mediterran Publishing [In Serbian]
- Foucault, M. (2014). *Technologies of the Self*. Loznica: Karpos [In Serbian]
- Foucault, M. (2014). *Security, Territory, Population*. Novi Sad: Mediterran Publishing [In Serbian]
- Foucault, M. (2014). *On the Government of the Living*. New York: Palgrave Macmillan
- Foucault, M. (2016). *About the Beginning of the Hermeneutics of the Self*. Chicago: The University of Chicago Press
- Foucault, M. (2017). The Subject and Power. In: H. L. Dreyfus, and P. Rabinow (eds.) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (286-309). Novi Sad: Mediterran Publishing [In Serbian]
- Foucault, M. (2019). *Subjectivity and Truth*. Zagreb: Sanford & Mizantrop [In Croatian]
- Gordon, N. (1999). Foucault's Subject: An Ontological Reading, *Polity* vol. 31(3): 395-414
- Golder, B. (2007). Foucault and the Genealogy of Pastoral Power, *Radical Philosophy Review* vol. 10(2): 157-176
- Han, B. (2002). *Foucault's Critical Project*. Stanford: Stanford University Press
- Jambet, C. (1992). The constitution of the subject in spiritual practice. In: T. Armstrong (ed.) *Michel Foucault Philosopher* (233-247). London: Routledge
- Kelly, M. (2009). *The Political Philosophy of Michel Foucault*, New York: Routledge
- Kelly, M. (2013). Foucault, Subjectivity, and Technologies of the Self. In: C. Falzon, T. O'Leary, and J. Sawicki (ed.) *A Companion to Foucault* (510-525). Hoboken: Wiley-Blackwell
- Koljević, B. (2010). *Biopolitics and Political Subjectivity*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Kozomara, M. (2001). *Subjectivity and Power*. Beograd: Plato [In Serbian]
- Lacan, J. (1992). *The Seminar of Jacques Lacan: Book VII, The Ethics of Psychoanalysis*. New York: W. W. Norton & Company
- Lacan, J. (1983). *Ecrits*. Beograd: Prosveta [In Serbian]
- Lallement, M. (2004). *History of Sociological Ideas, Vol II, from Parsons to Contemporary Sociologists*. Belgrade: Institute for textbook publishing and teaching aids [In Serbian]
- McGushin, E. (2007). *Foucault's askēsis*. Evanston: Northwestern University Press
- O'Leary, T. (2002). *Foucault: The Art of Ethics*. New York: Continuum
- Prado, C. (2000). *Starting With Foucault: An Introduction to Genealogy*. Boulder: Westview Press
- Ritzer, G. (2009). *Contemporary Sociological Theory and Its Classical Roots*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Spivak, G. (1993). *Outside in the Teaching Machine*. New York: Routledge
- Storr, A. (2001). *Freud: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press
- Strozier, R. (2002). *Foucault, Subjectivity and Identity*. Detroit: Wayne state University Press
- Weir, L. (2008). *The Concept of Truth Regime*. Canadian Journal of Sociology vol. 33(2): 367-389.
- Wittgenstein, L. (1980). *Philosophical Investigations*. Beograd: Nolit [In Serbian]
- Williams, C. (2001). *Contemporary French Philosophy*. New York: The Athlone Press